

Ратифікація Україною Конвенції ООН про права інвалідів: шлях до нових стандартів освіти осіб з інвалідністю

I. ТЕРЮХАНОВА,
кандидат економічних наук,
Н. СТУЛЬПІНАС
НДІ праці і зайнятості населення
Міністерства соціальної політики України і НАН України

У статті здійснено аналіз щодо відповідності нормативно-правової бази в Україні основним положенням Конвенції ООН про права інвалідів у сфері освіти та запропоновано внесення змін та доповнень у вітчизняну законодавчу базу, які сприятимуть реалізації цих положень, зокрема щодо впровадження інклюзивної моделі освіти і навчання осіб з інвалідністю.

В статье осуществлен анализ соответствия нормативно-правовой базы в Украине основным положениям Конвенции ООН о правах инвалидов в сфере образования и предложено внесение изменений и дополнений в отечественную законодательную базу, которые будут способствовать реализации данных положений, в частности по внедрению инклюзивной модели образования и обучения инвалидов.

The article analyzes the equity of the legal framework in Ukraine to main provisions of the UN Convention on the Rights of persons with Disabilities in education and proposed amendments to the national legal framework to facilitate the implementation of these provisions, including the implementation of inclusive education and training of people with disabilities.

Ключові слова: Конвенція ООН про права інвалідів, право на освіту, особи з інвалідністю, інклюзивна освіта, нормативно-правова база.

Постановка проблеми. Ратифікація Україною у грудні 2009 р. Конвенції ООН про права інвалідів та її прийняття в березні 2010 р. зобов'язує нашу державу дотримуватись принципів та вживати відповідних заходів, які закріплені у цьому важливому міжнародному документі стосовно різних сфер життєдіяльності осіб з інвалідністю, зокрема щодо освіти.

Конвенція передбачає основні стандарти забезпечення та захисту прав і свобод людей з інвалідністю. Згідно із цими стандартами люди з інвалідністю повинні бути повноправно включені до загального соціального процесу. При цьому в центрі уваги є тепер вже не інвалідність, а сама людина з інвалідністю, яка має бути здатною, наскільки це можливо, самостійно жити в суспільстві. Дотримання цих положень потребує впровадження в Україні нових підходів щодо розвитку системи освіти, доступної для людей з інвалідністю, на основі рівних можливостей щодо реалізації прав інвалідів на освіту.

Право на освіту є одним з найважливіших прав людини. На сучасному етапі розвитку суспільства та проведення ринкових перетворень в Україні освіта є важливим чинником соціальної, професійної, осо-

бістисної значущості кожної людини та основою її конкурентоспроможності на ринку праці. Особливе значення освіта має для осіб з інвалідністю, тому що вона є одним з ключових чинників забезпечення зайнятості, умовою кар'єрного зростання та повноцінної участі інвалідів у суспільному житті.

На сьогодні завдяки співпраці Міністерства освіти і науки України, Міністерства соціальної політики України, Національної Асамблеї інвалідів України зроблено значні позитивні кроки щодо покращення якості освіти осіб з інвалідністю, зокрема удосконалено управлінську структуру, впроваджено інноваційні педагогічні технології, у тому числі інклюзивне навчання та інші. В Україні нині активно йде процес формування нормативно-правової бази для забезпечення правового регулювання відносин у сфері професійної освіти і професійної підготовки інвалідів в сучасних умовах та приведення її положень у відповідність до вимог міжнародних актів.

У Конституції України задекларовано демократичні положення, які відповідають міжнародним угодам і домовленостям; визначено та стверджено основні права людини, серед яких право на освіту (ст. 53), право на соціальний захист (ст. 46)¹.

¹ Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, №30, ст. 141.

Чинне законодавство України гарантує право на освіту особам з особливими освітніми потребами без дискримінації і на основі рівності можливостей, забезпечуючи можливість здобуття освіти такими особами у навчальних закладах різних типів, у тому числі у спеціальних школах, школах-інтернатах, реабілітаційних центрах.

Однак реальна ситуація, яка склалася на сьогодні у сфері освіти в Україні, свідчить про те, що в суспільстві не достатньою мірою забезпечуються права осіб з інвалідністю на освіту та професійне навчання та не створюються умови, які мають відповідати сучасним міжнародним вимогам та стандартам.

Це вимагає ґрунтовного дослідження нормативно-правової бази в Україні з цих питань, розроблення рекомендацій щодо впровадження положень Конвенції ООН про права інвалідів та внесення пропозицій щодо змін та доповнень у вітчизняну законодавчу базу, що обумовлює актуальність цієї статті.

Метою статті є розробка рекомендацій з подальшого удосконалення вітчизняного законодавства з урахуванням вимог і рекомендацій Конвенції ООН про права інвалідів у питаннях освітньої політики осіб з інвалідністю. Аналітичний матеріал розроблено з урахуванням того, що Конвенція, перш за все, передбачає переорієнтацію системи спеціальної освіти інвалідів, яка переважає на сьогодні в Україні, на інтегроване навчання та інклюзивну освіту у звичайних навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу. Генеральна Асамблея ООН 13 грудня 2006 р. прийняла основний міжнародний документ щодо інвалідів – першу у XXI ст. Конвенцію ООН про права інвалідів. Цей законодавчий документ, який ратифікований Україною та набрав чинності в березні 2010 р., зобов'язує Україну забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод всіма інвалідами (дітьми і дорослими) без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності, зокрема щодо забезпечення права на освіту².

Стаття 24 Конвенції ООН про права інвалідів «Освіта» передбачає, що держави-учасниці визнають право інвалідів на освіту без дискримінації нарівні з іншими та забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях і навчання протягом усього життя; забезпечують розумне пристосування, що враховує індивідуальні потреби; забезпечують необхідну індивідуалізовану підтримку для полегшення їхнього ефективного навчання; сприяють засвоєнню абетки Брайля, альтернативних шрифтів та жестової мови глухих; залучають до роботи вчителів, в тому числі

учителів-інвалідів, які володіють жестовою мовою та (чи) абеткою Брайля.

Проте діючі нині в Україні освітні закони і закони з питань соціального захисту інвалідів відображають переважно застарілі підходи щодо професійної освіти та навчання інвалідів у професійно-технічних і вищих навчальних закладах, передбачають навчання передусім у спеціальних закладах інтернатного типу, переважно ізольованих від системи загальної освіти. Зазначена ситуація обумовлена головним чином тим, що в Україні не сформовано на державному рівні належної нормативно-правової бази щодо професійної (фахової) підготовки інвалідів у професійно-технічних та вищих навчальних закладах.

Існуючі нормативно-правові акти щодо впровадження інклюзивної освіти вирішують це питання лише частково, не у повній відповідності з вимогами Конвенції ООН про права інвалідів, особливо це стосується фахової підготовки осіб з інвалідністю в професійно-технічних та вищих навчальних закладах освіти. На сьогодні затверджено лише Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 р. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.08.2011 р. №872), а також на відомчому рівні Концепцію розвитку інклюзивної освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 01.10.2010 р. №912), яка теж стосується лише системи загальної середньої освіти. Прийняті вищезазначені нормативні правові акти проблему впровадження інклюзивної освіти і навчання інвалідів у навчальних закладах всіх освітніх рівнів вирішують частково, не у повній відповідності з вимогами Конвенції ООН про права інвалідів.

Тому на сьогодні назріла необхідність оновити діюче освітнє законодавство, доповнити його єдиними понятійно-термінологічними визначеннями, положеннями, які б системно і комплексно регулювали процес поступового впровадження інклюзивної моделі (як пріоритетного напрямку) освіти і навчання осіб з інвалідністю в навчальних закладах загальної середньої, професійно-технічної і вищої освіти, а також вимогами та стандартами щодо умов інклюзивного навчання і механізмами для його впровадження.

Розглянемо більш детально існуючу законодавчу базу України у сфері освіти на відповідність положень Конвенції ООН про права інвалідів. Згідно Конвенції ООН про права інвалідів Україна повинна:

1) визнати право інвалідів на освіту без дискримінації й на підставі рівності можливостей (п. 1, ст. 24 Конвенції ООН) та законодавчо закріпити це право.

² Конвенція ООН про права інвалідів. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН №61/106, прийнята на шістдесят першій сесії ГА ООН. – 40 с.

До законодавчої бази, що регламентує відносини у сфері професійної освіти, в тому числі й інвалідів, відносяться закони України «Про освіту»; «Про загальну середню освіту»; «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», в яких державою за особами з інвалідністю також закріплюється загальне право та встановлюються державні гарантії на здобуття безоплатної освіти, і професійної зокрема, а також Закони України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про реабілітацію інвалідів в Україні», «Про зайнятість населення», «Про охорону дитинства» та інші.

Можна стверджувати, що цей пункт Конвенції в національному законодавстві майже повністю задекларовано. Так, у статті 53 Конституції України зазначається, що «кожен має право на освіту» і, що «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам»¹.

У статті 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» вказано, що дискримінація за ознакою інвалідності забороняється, а сам термін «дискримінація за ознакою інвалідності» вживається у значенні, наведеному у Конвенції³.

Проте дотримання вказаного положення в Україні вимагає розроблення більш чіткого механізму реалізації рівності можливостей осіб з інвалідністю та забезпечення захисту від дискримінації. Слід зазначити, що чинне законодавство України у сфері освіти взагалі поняття «інвалідність» все ще розглядає як медичну проблему, а не відносить питання «інвалідності» до сфери прав людини, що є принциповою відмінністю від Конвенції.

2) забезпечити доступ інвалідів нарівні з іншими до інклюзивної, якісної та безоплатної початкової й середньої освіти в місцях свого проживання (п. 2, пп. b) Конвенції).

Інклюзивне навчання передбачає спільне перебування дітей-інвалідів з їхніми здоровими однолітками, при цьому навчальний процес здійснюється диференційовано за індивідуальними навчальними програмами за підтримки учителя та помічника (асистента), який володіє корекційно-компенсаторними технологіями.

В Україні інклюзивне навчання інвалідів у навчальних закладах всіх типів впроваджується частково, не у повній відповідності з вимогами Конвенції ООН про права інвалідів.

Головною причиною цього є те, що питання впровадження інтегрованого та інклюзивного навчання інвалідів у загальноосвітні, професійно-технічні і вищі навчальні заклади I–IV рівнів акредитації належним чином не врегульовано освітніми законами, та внаслідок цього не створено модель інклюзивного навчання, хоча в окремих регіонах країни наявні певні досягнення в інтеграції осіб з інвалідністю до загального освітнього процесу.

Так, базовий освітній Закон України «Про освіту» не містить положень і норм, які б передбачали і регулювали впровадження інтегрованого та інклюзивного навчання осіб з інвалідністю в навчальних закладах країни всіх типів⁴. У вказаному законі у жодному розділі чи статті не визначені основні засади запровадження інтегрованого та інклюзивного навчання: терміни і зміст інклюзивної освіти, статус закладу інклюзивної освіти, умови впровадження інклюзивної освіти у навчальному закладі, механізми розвитку та фінансування системи інклюзивної освіти. Все це гальмує процес впровадження системи інклюзивної освіти в Україні.

3) держава повинна забезпечувати розумне пристосування, що враховує індивідуальні потреби (п. 2, пп. c) Конвенції).

Згідно зі статтею 2 Конвенції ООН про права інвалідів «розумне пристосування» означає внесення, коли це потрібно в конкретному випадку, необхідних і підходящих модифікацій і коректив, що не стають надмірним чи не виправданим тягарем, для цілей забезпечення реалізації або здійснення інвалідами нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод².

Однак на сьогодні, хоча у статті 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» і вказано, що термін «розумне пристосування» вживаються у значенні, наведеному у Конвенції, на практиці використання розумного пристосування не набуло достатнього поширення. Таким чином, цей підпункт Конвенції не можна вважати повністю реалізованим.

4) держава повинна забезпечувати для інвалідів всередині системи загальної освіти необхідну підтримку для полегшення їхнього ефективного навчання та вживати ефективних заходів з організації індивідуалізованої підтримки (п. 2, пп. d), e) Конвенції).

Така підтримка може здійснюватись за допомогою волонтерів або спеціальних асистентів, однак в Україні поки що не розвинена служба соціального супроводження через недостатність спеціально підготовлених кваліфікованих кадрів та допоміжного

³ Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 року №875-XII (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, №21, ст. 252).

⁴ Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 р. №1060-XII (Відомості Верховної Ради УРСР від 20.08.1991 – 1991 р., №34, стаття 451).

навчально-методичного матеріалу (підручників зі шрифтом Брайля та інших), що не дозволяє повністю реалізувати вказане положення.

5) держава повинна надавати інвалідам можливість засвоювати життєві та соціалізаційні навички шляхом таких заходів, як: засвоєння абетки Брайля, альтернативних шрифтів; жестової мови; сприяння підтримці з боку однолітків і наставництва; забезпечення навчання сліпих, глухих чи сліпоглухих осіб за допомогою найбільш прийнятних для них мов, методів і способів спілкування і в обстановці, яка максимально сприяє засвоєнню знань і соціальному розвитку (п. 3, пп. а), б), с) Конвенції).

На сьогодні в Україні є проблема з питань забезпечення інвалідів з вадами зору та слуху сучасними методами і способами спілкування, яка пов'язана з необхідністю удосконалення навчально-матеріальної бази загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів. Особливо гостро стоїть проблема забезпечення дітей та молоді з інвалідністю підручниками, навчальною і художньою літературою шрифтом Брайля у спеціальних школах⁵.

6) держава повинна вживати належних заходів для залучення до роботи вчителів, в тому числі учителів-інвалідів, які володіють жестовою мовою та (чи) абеткою Брайля (п. 4 Конвенції).

В Україні, починаючи з 2008/2009 навчального року, Міністерством освіти і науки України запроваджено новий Перелік напрямів (спеціальностей) та їх поєднання з додатковими спеціальностями і спеціалізаціями для підготовки педагогічних працівників за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра, спеціаліста, магістра, яким передбачено підготовка фахівців з присвоєнням додаткових кваліфікацій вчителя (логопеда, сурдопедагога, тифлопедагога, олігофренопедагога), спеціального психолога тощо. Підготовка фахівців для системи професійної реабілітації інвалідів в Україні здійснюється за напрямом «Здоров'я людини», спеціальностями «Фізичне виховання» та «Фізична реабілітація»⁶.

Проте, незважаючи на певні досягнення в цій галузі, на сьогодні підготовка спеціалістів зі спеціальною (дефектологічною) освітою для роботи з особами з інвалідністю ще не повністю забезпечує існуючу потребу в них.

7) держава забезпечує, щоб інваліди могли мати доступ до загальної вищої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих і навчання протягом усього життя без дискримінації та нарівні з іншими (п. 5 Конвенції).

В Україні законодавчо закріплено доступ осіб з інвалідністю до професійної освіти. Проте у цьому є декілька проблем. Перша — як свідчать наші наукові дослідження, відсутній механізм мотивації осіб з інвалідністю до професійної освіти та навчання, оскільки особам з інвалідністю притаманні такі риси, як підвищена втомлюваність та знижена працездатність, низька соціальна активність, невпевненість у своїх силах та нерішучість, низький рівень мотивації, що негативно впливає на прагнення осіб з інвалідністю здобувати професійну освіту; по-друге, в Україні на сьогодні поки що не склалася система навчання протягом всього життя або неперервна освіта як для осіб з інвалідністю, так і для осіб, які не є інвалідами.

Висновки. Підсумовуючи результати аналізу вітчизняного законодавства на відповідність Конвенції ООН про права інвалідів стосовно освіти осіб з інвалідністю, можливо зробити наступні висновки про те, що в Україні на сьогодні:

1) законодавчо не закріплено право інвалідів на освіту без дискримінації та на підставі рівності можливостей (п. 1, ст. 24 Конвенції ООН);

2) не створено модель інклюзивного навчання та, відповідно, неможливо забезпечити доступ інвалідів нарівні з іншими до інклюзивної, якісної та безоплатної освіти в місцях їхнього проживання (п. 2, пп. б) Конвенції);

3) незважаючи на законодавче закріплення терміну «розумне пристосування», рівень використання його на практиці для врахування індивідуальних потреб інвалідів недостатній (п.2, пп. с) Конвенції);

4) недостатня державна та індивідуалізована підтримка інвалідів всередині системи загальної освіти для полегшення їхнього ефективного навчання (п. 2, пп. d), e) Конвенції).

5) підготовка спеціалістів зі спеціальною (дефектологічною) освітою для роботи з особами з інвалідністю не повністю забезпечує існуючу потребу в них; особливо гострою проблемою є підготовка учителів-інвалідів, які володіють жестовою мовою та (чи) абеткою Брайля (п. 4 Конвенції);

6) на сьогодні в Україні поки що не склалася система навчання протягом всього життя або неперервна освіта як для осіб з інвалідністю, так і для осіб, які не є інвалідами, тому доступ до такої освіти забезпечити неможливо (п. 5 Конвенції);

Таким чином, для приведення вітчизняного законодавства у відповідність до положень Конвенції ООН про права інвалідів та забезпечення міжнародних стандартів щодо професійної освіти та навчання осіб з інвалідністю необхідна розробка та впровадження комплексу заходів:

⁵ Освіта осіб з інвалідністю в Україні. Тематична національна доповідь // Міністерство освіти і науки України, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти // К., 2010, 253 с.

⁶ Там само.

1) внести доповнення до Законів України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту» щодо того, що «особи з інвалідністю мають право на освіту без дискримінації та на підставі рівних можливостей», що відповідає п. 1, ст. 24 Конвенції ООН;

Для реалізації цієї законодавчої норми необхідно:

➤ законодавчо закріпити механізми контролю за дотриманням вищими навчальними закладами та професійно-технічними навчальними закладами законодавства щодо доступності до відповідної інфраструктури та розвитку навчально-методичного забезпечення;

➤ удосконалити існуючий список медичних протипоказань, затверджений Міністерством охорони здоров'я України, з урахуванням сучасної потреби ринку праці та потреб осіб з інвалідністю;

➤ підвищити інформованість випускників навчальних закладів інтернатного типу про їхні права та гарантії у сфері вищої освіти, про наявність у ВНЗ освітніх програм, спеціальних проектів;

➤ запровадити інклюзивні нормативи обов'язкового виділення місць у вищих навчальних закладах для людей з інвалідністю;

➤ запровадити інклюзивну модель навчання (в тому числі професійно-технічного) для студентів з інвалідністю;

➤ удосконалити якість навчального процесу, підвищивши адаптованість навчального процесу до специфічних потреб інвалідів, удосконаливши кадрову, матеріально-технічну базу та спеціальне навчально-методичне забезпечення навчального процесу;

2) створити модель інклюзивного навчання в Україні та забезпечити доступ інвалідів нарівні з іншими до інклюзивної, якісної та безоплатної освіти в місцях їхнього проживання, що відповідає п. 2, пп. b) Конвенції ООН.

З метою розвитку інклюзивної освіти в Україні необхідно удосконалити законодавчу базу, створити умови для безперешкодного доступу до навчальних закладів, починаючи з дошкільних, збереження єдиного освітнього простору, привести систему освітньої роботи у відповідність до потреб дитини, сім'ї, здійснювати відповідну підготовку педагогічних кадрів до роботи з дітьми з особливостями психофізичного розвитку⁷.

Для реалізації цього пункту необхідно:

➤ забезпечити фінансування розробки, апробації та впровадження моделі інклюзивної освіти осіб з інвалідністю в Україні;

➤ забезпечити безперешкодний доступ до навчання у всіх навчальних закладах учнів з інвалідністю;

➤ удосконалити науково-методичне та матеріально-технічне забезпечення процесу інклюзивної освіти (спеціального допоміжного навчального обладнання, спеціально розроблених навчальних методик та програм інклюзивного навчання), кадрове забезпечення системи інклюзивної освіти;

➤ забезпечити розумне пристосування, що враховувало б індивідуальні потреби осіб з інвалідністю.

3) законодавчо закріпити термін «розумне пристосування» в Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту», розширити використання його на практиці для врахування індивідуальних потреб інвалідів, що відповідає п. 2, пп. c) Конвенції ООН;

4) гарантувати державну та індивідуалізовану підтримку інвалідів всередині системи загальної освіти для полегшення їхнього ефективного навчання та закріпити це у Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту», що відповідає п. 2, пп. d), e) Конвенції ООН;

З цією метою необхідно ввести в практику допомогу волонтерів або спеціальних асистентів.

5) збільшити підготовку спеціалістів зі спеціальною (дефектологічною) освітою для роботи з особами з інвалідністю за рахунок держбюджету, зокрема, за такими напрямками, як: сурдопедагогіка, олігофренопедагогіка, тифлопедагогіка, логопедія, фізична реабілітація, що відповідає п. 4 Конвенції ООН;

6) створити систему навчання протягом всього життя або неперервної освіти для осіб з інвалідністю та забезпечити доступ до такої освіти, що відповідає п. 5 Конвенції ООН;

З цією метою необхідно:

➤ підвищити мотивацію осіб з інвалідністю до здобуття професійної освіти;

➤ створити систему навчання протягом всього життя або неперервної освіти як для осіб з інвалідністю, так і для осіб, які не є інвалідами.

Впровадження розроблених пропозицій щодо внесення змін в існуючі нормативні акти дозволить більш повно реалізувати вимоги положень Конвенції ООН про права інвалідів щодо забезпечення прав на професійну освіту та навчання осіб з інвалідністю в Україні та забезпечити зростання рівня професійної освіти та навчання інвалідів, збільшити рівень їх конкурентоспроможності на ринку праці, що дасть змогу активізувати процес їх інтеграції у суспільне життя.

⁷ Національна доповідь «Праця та зайнятість осіб з інвалідністю в Україні». К., 2009.